

Kulttuuriantropologi Satumaarit Myllyniemen juhlapuhe Suomen Kulttuurirahaston Kainuun rahaston vuosijuhlassa Hyrynsalmella 7.5.2019.

Kainuun tarinat – Nälkämaan rikkaus

Isäni kotitalo on kirkon takana Hyrynjärven rannalla Katajarannassa. Seutua on kutsuttu myös Paskarannaksi. Nimensä se sai, kun siellä asui köyhiä Salmen torppareita. Kerran naisväelle tuli pyykkiä pestessä sanaharkkaa, ja he syytivät toistensa päälle lehmänpaskaa. Sen jälkeen kirkon takaliston naisia kutsuttiin Paskarannan Ruusuiksi.

Paskaranta sijaitsee Konivaaran juurella ja tarina kertoo, että juuri Konivaaran kautta Jeesus ratsasti Jerusalemiin aasintammalla. Siitä vaara on saanut nimensä, tiesivät vanhat kertoa.

Kirkon toisella puolella on Salmijärvi, ja sen rannasta löytyi 1900-luvun alussa hopea-arre. Kaksi miestä nosti aarteen, mutta toinen löytäjistä kuoli kauan kiduttuaan, eikä toinen saanut rauhaa, ennen kuin palautti aarteen takaisin löytöpaikalle.

Sukuni on haudattu Saukkokankaan hautausmaahan. Sinne ei kuulemma tarvinnut entisaikaan kukkia istuttaa, koska siellä raparperit kasvoivat villinä. Ja kerrotaan, että vainajat nousivat öisin syömään raparperia.

Hautausmaa on Emäjoen rannalla, ja se on öisessä synkkyydessään tumma kuin Tuonelan virta. Se johtaa Seitenoikealle, ennen valjastusta vaaralliselle koskelle. Ja sitä kautta on kuljetettu Kainuun tervaa ja tukkeja kohti Oulujärveä.

Seitenoikean koski on salaperäinen ja petollinen. Siellä kerrottiin asuvan haltijattaren, joka aika ajoin vaati ihmisuhrin. Haltijatarta ei saatu lepytetyksi. Eikä sen valittava ääni lakannut, vaan jatkui läpi vuosisatojen.

Kainuulaisille ihmisille on ollut selvää, että luonto on täynnä voimia ja henkiä, ja niiden kanssa oli pysyttävä sovinnossa.

Näiden tarinoiden keskellä olen kasvanut.

.....

Kainuun historia on outo ja synkkä. Sinne minne perimätieto yltää ja historia alkaa valaista erämaan nurkkia, on tarinoissa taisteltu luonnon kovuutta, nälkäkuolemaa ja vainolaista vastaan.

Historiallinen aika alkoi Kainuussa 1500-luvulla. Sieltä ovat ensimmäiset kirjalliset lähteet. Ja sieltä tarinat kurkottelevat esihistorian hämäriin. Länsi-Suomessa historialliseen aikaan oli siirrytty jo noin vuonna 1150, jolloin kristinusko otti ensiaskeliaan.

Kainuu on arvokkaista muinaisjäännöksistä köyhää, mutta tarinoista rikasta. Siksi se on kiinnostanut perinteenkerääjiä. Tarinoihinsa kainuulaiset ovat valaneet suurten selkosten hengen. Tarinat ovat muistoja kotipaikkakunnan vaiheista, paikannimien synnystä, ensimmäisistä asukkaista ja karmeista kohtaloista. Tarinoissa on oveluutta ja huumoria, joka on mustaa kuin terva.

Kotiseutuneuvos Kalle Juntunen aprikoi, että ihmisen mielenlaatu lienee aina ollut sellainen, että se on kehittänyt mysteerin arkisten asioiden ympärille. Ja kun tarina kiersi monen suun kautta, niin jokainen laittoi siihen oman puumerkinsä.

.....

Kainuusta kiinnostui myös Elias Lönnrot. Hän ihmetteli kainuulaisia parinkymmenen vuoden ajan 1833–1853. Piirilääkärille Kainuu oli haastava taikauskoisuutensa vuoksi. Se ei helpottanut lääkärin työtä, mutta sitäkin suurempi hyöty siitä oli perinteenkerääjälle.

Jos kainuulainen sairastui, hän riensi oitis hakemaan apua tietäjältä, kuoharilta, suonen availijalta tai kupparilta. Ja jos tauti ei ottanut parantuakseen, niin vihdoin viimeisessä hädässä hän kysyi neuvoa lääkäriltä. Mutta johan olisi pitänyt tehdä ihmeitä, jos silloin olisi saanut puhallettua hengen ruumiiseen, kun se oli jo puolivälissä poismenoansa.

Kainuulainen on tunnettu vähään tyytyväisyydestään, taipuvainen kuin nahkasarana. Kun lietekyläläinen Eljas Keränen pääsi Nuottimäen kunnalliskotiin vanhana ja vaivaisena, hän kuvaili olojaan: Kunnalliskodissa on helppoa, huussi on saman katon alla. Hänellä oli perimätietoa siitä, että paljon huonomminkin ovat asiat olleet. Se antoi perspektiiviä.

.....

Vielä sata vuotta sitten, Eljaksen nuoruudessa, hyrynsalmelaiset joutuivat turvautumaan petäjärieskaan ja muihin hätäruokiin. Hyrynsalmen nimismies H. W. Claudelin kirjoitti:

Voit nähdä yksinäisen tönön kaukana tiettömän korven kolkassa. Se on laho ja ränsistynyt, asukkaina raihmainen mies ja vaalistunut vaimo rääsyisen kalpean lapsilauman keskellä.

Koeta selvittää itsellesi tämän töllin elämisen arvoitusta, jos voit. Ja koeta kuvitella mielessäsi näiden arkakatseisten ihmisolentojen elämänhuolien synkkyyttä. Luulisi armollisen kuoleman jo aikoja sitten vapauttaneen töllin lahtuneet lapset tästä elämän ironiasta ja korprien kiroista.

Mutta, edessäsi on elämän ihme. Täällä eletään, eletään sittenkin, kaikesta kurjuudesta huolimatta. Ja jos tahdot hiukankaan tämän salaperäisyyden verhoa nostaa, astu lähemmäs ja pysähdy katsomaan yksityiskohtia. Näet pienen lapsen käden kastavan kovan pettuleivän palasen pakkakupissa olevaan suolaveteen ja vievän palan huulilleen – ja viaton katse kohtaa vieraan yllättyneet silmät.

.....

Hyrynsalmelaisten elämää vaikeutti muun muassa tietön erämaa. Kinttupolkuverkosto yhdisti talot toisiinsa ja talot perkasivat tiensä vesistöjen rantamille, varustivat puunkylkimerkeillä polkunsaa, kaatoivat pienten jokien yli puita portaiksi, ja varustivat pehmeimmät nevat pitkospuilla. Eräs perukan töllin emäntä huomautti, että kulku kirkolle oli välillä aivan mahdotonta. Piti järjestää siten, ettei kuole kesällä, jolloin ruumis oli vaikeaa kuljettaa pois.

.....

Kainuu on aina ollut aihe romanttisille luontokuvauksille. Kypärän ukko kertoi vuonna 1916 Samuli Paulaharjulle, että kyllä se oli nuorena ihanaa, kun oltiin sydänmaan majalla yötä. Lampia oli paljon

ja kalat kutivat. Linnut lauloivat niin, jotta helisi. Sai pyytää niin kuin oli mieli, ei ollut vahtia. Kaikki oli ennen omassa hallussa.

Näihin luontokuvauksiin antavat säväyksensä myös tervatarinat. Tervaa on Kainuussa poltettu vuosisatoja, jo 1600-luvulta lähtien omiksi tarpeiksi, ja 1800-luvulla perattiin Kainuun vesistöt, jotta tervan kuljetus ja kaupanteko paremmin onnistuisi. Kainuusta muodostui keskeinen tervanpoltoalue Suomessa ja maailmalla.

Koko syksy ja talvi raadettiin metsissä: kiskottiin kantoja ja vedätettiin ne pitkiä matkoja tervahaudalle, jossa ne pilkottiin pieniksi sirpaleiksi. Kun hauta saatiin ladotuksi, niin keväällä se sitten juhlallisesti poltettiin tervaksi. Mutta vähäinkin varomattomuus aiheutti haudan liiallisen palon, ja terva nousi liekkeinä taivaalle.

Kesällä 1927 ei kulkenut enää ainoatakaan tervalastia Emäjokea pitkin. Se pakotti korven kansan suureen käännekohtaan. Hiljalleen tervaveneet maatuivat ja tervahaudat metsittyivät. Oli siinä helpotustakin mukana, sillä Oulun porvareiden tervakontrahdit olivat kuin kahleita, joihin kainuulaiset joutuivat. Tervanruukaajat saivat ennakkomaksun ja sitoutuivat tuomaan tietyn määrän tervaa seuraavana kesänä. Tulevan vuoden raha-ansiot oli usein syötävä jo kuluvana vuonna, eikä veloista päässyt irti.

.....

Eräs suomussalmelainen ajoi 40 vuoden ajan kahdesti kesässä Ouluun tervalasteineen. Lopulta hän vapautui veloistaan. Oulussa tervansoutaja sai raadantansa palkaksi porvarilta seuraavat kolme ihanuutta: savipiipun, konjakkiryypyn ja väärän tilin. Ja pian alkoi sanomattomia vaivoja kysyvä kotimatka pitkin kuohuvia koskia.

Ja missä se tervanruukaaja sitten vanhoina aikoina asui, savupirtissäpä tietenkin. Kamarin raadossa oli sänky, pirtissä pöytä ja olihan siinä istuinkin ja astiavasussa pahkakupit. Maata myöten savussa oli koko pirtti. Seinät olivat kuin tervatut. Kalanelikko oli työnnetty reiäksi, ja sieltä meni savu ulos. Rautapihdissä paloi päre uunin nurkassa.

Taloja ei maalattu, vaan ne olivat harmaita. Ei haluttu pröystäillä maalitaloilla. Se ettei maalattu, johtui myös siitä vanhasta pelosta, että maalattu talo pisti paremmin vainolaisen silmään. Vanhoilta ajoilta juontui myös kysymys vieraan tullessa taloon: Mitä kuuluu. Se tarkoitti, kuuluuko vainolaista.

.....

Kainuun maisemaa halkovat havumetsän peittämät vaarat, ja vuorista maata täplittävät suot ja reittimäiset vesistöt. Oulujärvelle pääsee Sotkamon ja Hyrynsalmen vesistöketjuja seurailemalla, ja vesistö muodostaa luonnollisen liikenneväylän Pohjanlahden ja Vienanmeren välille.

Ensimmäiset kainuulaiset tarinat kertovat eränkävynnistä ja lappalaisista. Kainuu oli avointa nautinta-aluetta. Kainuussa vaelsivat vienankarjalaiset ja jokunen venekunta rannikon meriläisiä. Kaikille oli tilaa. Kankaat olivat riistarikkaat ja kalavedet satumaiset.

Kainuun lappalaisia kuvailtiin aroiksi ja älykkäiksi, he rakastivat hiljaisuutta ja rauhaa. Lappalaiset palvoivat hiisiä, jättiläisiä, jotka olivat Pohjolan vanhimpia asukkaita. Jättiläiset olivat ihmisen

kaltaisia, elivät suurissa vaaroissa ja leikkivät syvissä metsissä, missä puut olivat yhtä vanhoja kuin maailma.

.....

1550-luvulla Ruotsi alkoi valtausmielessä asuttaa Kainuuta. Se oli kiistanalainen alue. Kainuu kuului Novgorodille vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauhan mukaisesti, mutta Ruotsi levittäytyi niin kauas kuin uudisasukkaat rohkenivat pirttinsä salvoa. Suurin osa korpeen houkutelusta uudisraivaajista oli savolaisia, ja heitä houkuteltiin Kainuuseen verovapausvuosilla. Sinne he joutuivat syötiksi erämaahan.

Syttyi 25-vuotinen rappasota vuosiksi 1570–1595 ja sota-aikaan liittyy kovasti tarinoita, joita on ummessa silmin kauhistellen kerrottu vuosisadat. Murhapolttojen muistot ovat raakoja, mutta ihan jokaista erämaan asukia ei onnistuttu tuhoamaan, vaan Kainuun erämaajärvien kainaloissa kyyhötti piilopirttejä, joissa väki eli läpi pitkällisen sodan.

Vainoaikoina asuttiin metsissä ja louhikoissa, eikä päivällä uskallettu savua tehdä.

Vainolaisjoukkoja kulki toisinaan kuulemma niin tiheään, ettei keitto ehtinyt välillä jäähtyä.

Kalastaessa soudeltiin öisin pitkin rantoja ja käärittiin airojen hangansijoihin nahkaa ja vaatetta, ettei kuuluisi kolinaa. Talvella liikuttiin vain pyrysäällä.

Kerran vainolaiset nostivat suomalaisen miehen orteen ja laittoivat tulen hänen alleen, jolloin mies ehdotti: älkää paistako, vaan keittäkää, niin saatte liemen. Rapparit luulivat miestä hulluksi ja päästivät menemään.

.....

Rappasodan täystuhon jälkeen Kainuu siirtyi Täyssinän rauhassa Ruotsille. Karkusaunoissa henkensä säilyttäneet yrittivät aloittaa tyhjistä. Jotkut pelkäämättömät uskaltautuivat entistä kauemmaksi itään. Kuhmon Lentuan ensimmäinen asukas oli nuori ja roteva mies. Hän saapui eväskontti selässään ja kirves ainoana työaseenaan. Hän teki viikossa kaksilaitaisen veneen ja nuottakodan. Siitä alkoi elämä.

Kainuulle tyypillinen vaara-asutus sai alkunsa, kun huomattiin, että talot kannattaisi rakentaa ylemmäs vaaroille. Paikat olivat ennestään tuttuja kaskenviertäjille. Vaarojen rinteiltä avautuivat näköalat moneen suuntaan, jopa peninkulmien päähän. Myös syrjäisempien vesireittien varsille hakeuduttiin, koska ne olivat kauempana vainolaisten käyttämiltä reiteiltä.

Vihakaudet seurasivat toisiaan. Isoviha (1712–1721) oli kainuulaisille taas yhtä selviytymiskamppailua. Ruotsin suurvalta-asema horjui, kun Venäjä hyökkäsi. Kainuulaiset pakenivat tiettömiin korpiin, vanhoihin vainovuosiensa pakopaikkoihin, vaikka nauriskuoppiin. Kuhmon Vieksissä vainolaisjoukko otti emännän ja työnsi hänet palavaan uuniin. Ja kun ruumis oli palanut, he antoivat lapsille äitinsä lihaa. Lapset tunsivat lihan maun: On niin kuin äidin tissiä.

.....

Suomen sodan seurauksena Suomi siirtyi osaksi Venäjän keisarikuntaa vuonna 1809, aina itsenäistymiseen asti. Laukkurit liikkuivat ja tarinat kulkivat. Laukkuryssät kantoivat suurilla laukuilla tavaraa talosta taloon. Oli vaatetta, naskalia, neulaa ja nappia. Laukkureilla oli kuulemma

aina omat kahvitkin mukanaan. Ne laittoivat höystöä niin paljon kun kastui, ja suolaa niin paljon kuin suli.

Nälkävuodet rytmittivät 1800-lukua. Onneksi tottumusta nälkään oli, sillä nälkävuosia oli Kainuussa ollut 1300-luvulta alkaen toistasataa.

Vuonna 1866 Suomussalmen Laajan kylässä, josta isoisoisäni on kotoisin, oli yksi talo, jossa asui yli kolmekymmentä ihmistä. Nauriskeittoa keitettiin. Miehet olivat sitten yrittäneet metsästä, ja joku oli onnistunut ampumaan oravan. Siitä keitettiin kolmellekymmenelle ihmiselle keitto. Naurissiivuja pantiin sekaan ja isolla padalla keitettiin. Ne söivät yhtä oravaa ja syödessä puhuivat, että kyllä se oravasta makea keitto tulee, vaikka sattumaa omalle kohdalle osunutkaan. Kun pata oli kaavittu tyhjäksi ja emäntä mennyt hellan ääreen, niin hän huomasi oravan päreen päällä. Niin he saivat seuraavanakin päivänä oravasta keiton.

.....

Meillä jokaisella on oma suhteemme Kainuuseen. Olen tavattoman ylpeä vaatimattomista juuristani Paskarannan Ruusuna. Me olemme kovimpia tyyppejä. Tarinat kantavat meitä ja niissä on valtava potentiaali. Ne ovat hurjia, ja ne auttavat näkemään.

Ihmisten elämät ovat erottamattomasti sidoksissa toisiinsa. Tarinankerronta on myös aina kuulunut osaksi vieraanvaraisuutta. Se on yhteisen pohjan löytämistä, sovinnon etsimistä ja perinnön jatkamista nuorille polville.

Vuosisadat ovat vaihtuneet ja aina on selvitty. Suurena aarteena ja näkökulman antajana ovat tarinat, Nälkämaan rikkaus. Kaikessa kauheudessaan ja kauneudessaan Kainuu kutsuu tarinoiden maailmaan. Silloin voi aistia muinaisuuden värinän, iättömän, ajattoman elämisen laajuuden.

.....

Onnea kaikille apurahan saajille! Kainuussa on aina arvostettu omanlaatuisia ihmisiä, ei samaan muottiin puristettuja. Toivotan teille rohkeutta ja voimaa luoda omannäköisenne Kainuu!

Juhlapuheessa on hyödynnetty seuraavia lähteitä:

Arkistot

Kajaanin kaupungin arkisto, H. W. Claudelinin kokoelmat
Kotimaisten kielten keskus, nimiarkisto, Liisa Enwaldin ja Riitta Leinosen keruutyöt
Myllyniemi, Satumaarit, kenttätyöhaastattelut vuosina 2003–2019
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, perinteen ja nykykulttuurin kokoelma

Kirjallisuus

Ganander, Christfrid 1995: *Mythologia Fennica*. Toimittanut Juha Pentikäinen. Recallmed. Klaukkala.
Heikkilä, Mika, Mustonen, Raija ja Pouke, Mika 1998: *Hyrnsalmen kulttuuriympäristöohjelma*. Ympäristöministeriö, alueidenkäytön osasto. Edita. Helsinki.
Huurre, Matti 1986: Esihistoria. Teoksessa *Kainuun Historia 1*. Keränen Jorma ja Huurre Matti. Kainuun maakuntaliitto. Kajaani.
Itkonen, T. I. 1948: *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 osa 2*. WSOY. Porvoo.

- Keränen, Jorma 1977: *Paltamon seurakunnan historia*. Paltamon seurakunta. Paltamo.
- Keränen, Jorma 1986: Uudisraivauksen ja rajasotien kausi. Teoksessa *Kainuun historia 1*. Keränen Jorma ja Huurre Matti. Kainuun maakuntaliitto. Kajaani.
- Keränen, Jorma 1988: Asutus keskiajan lopulta 1720-luvulle sekä hallinto ja kulttuuri vuoteen 1918. Teoksessa *Hyrnsalmen historia*. Keränen Jorma, Huurre Matti ja Turpeinen Oiva. Hyrnsalmen kunta ja seurakunta. Hyrnsalmi.
- Keränen, Jorma 2009: *Kirkko Kainuussa 450 vuotta*. Kainuun Museo. Kajaani.
- Lönnrot, Elias 1990: *Valitut teokset 1, Kirjeet / Elias Lönnrot*. Toimittanut Raija Majamaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
- Mäkelä, Simo 2000: *Vaala – Oulujärven pitäjä: Encyclopedia Vaalaensis – pitäjätietosanakirja*. Vaalan kunta. Vaala.
- Suutari, Riitta 1968: *Sotkamolaisten vainolaistarinoista*. Esitelmä dosentti Leea Virtasen johtamassa kansanrunoudentutkimuksen seminaarissa 4.11.1968. Helsingin yliopisto.
- Turpeinen, Oiva 2010: *Mustan kullan maa. Tervan matka maailmalle*. Amanita. Somero.
- Wilmi, Jorma 2003: *Kuhmon historia*. Kuhmon kaupunki. Kuhmo.